

"לפתע הוקם גשר אל מעבר לאלפיים שנה": מארכיאולוגיה מחולנת לארכיאולוגיה דתית – המקרה של בר-כוסבה, יגאל ידין ושלמה גורן

חיים וייס

המחלקה לספרות עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

יש אומרים ש"היסטוריה היא מדע העבר". בעיניי אין זו אמירה מוצלחת
(בלוך 2002, 68).

מבוא

בסוף חודש מרץ 1960 יצאה משלחת ארכיאולוגית בראשותו של הארכיאולוג והרמטכ"ל לשעבר יגאל ידין למערות נחל חבר ונחל ערוגות. משלחתו של ידין הייתה אחת מארבע משלחות שיצאו במקביל למדבר יהודה במטרה לערוך סקר ארכיאולוגי מקיף. הסיבה לצאת המשלחות הייתה חשש גובר והולך של ארכיאולוגים ישראלים מפני שודדי עתיקות בדואים

* הציטוט בכתורת לקוח מדברי הסיכום של יגאל ידין לספרו הפופולרי על חפירות מצדה, מצדה: בימים ההם – בזמן הזה (ידין 1966, 265). מאמר זה הוא חלק מפרויקט מחקרי הנתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (ISF, מענק מספר 1258/119). הפרויקט מוקדש לבחינת דימויו של שמעון בר-כוסבה, מפקד המרד היהודי נגד הרומאים במאה השנייה לספירה, בתרבות היהודית. אני מבקש להודות למורים, לחברים ולעמיתים שסייעו בכתיבתו: חיים באר, זאב גריס, אייל בן-אליהו, אמיר בנבג', רפאל גרינברג, צחי וייס, גלית חזן-רוקם, חנה סוקר-שווגר, נורית ענבר-וייס, סטיבן (שמעון) פיון, אמנון רוזנקרצקין, דינה שטיין, יעל שנקר, יעל שפירא ודני שרירא. כמו כן אני מבקש להודות לקוראים האנונימיים מטעם תיאוריה וביקורת על הערותיהם המועילות, ולעורך איתן בר-יוסף על קריאתו הקשובה ועל עריכתו המוקפדת. לאורך המאמר אשתמש בשם "בר-כוסבה" שהוא, על פי האיגרות המצויות בדינו, אחת הצורות המקובלות לכתיבת שמו. אינני יכול להתעכב במסגרת זו על הסיבות להעדפת השם "בר-כוסבה" על פני שמו האמיתי, על כך ראו Weiss 2014. עם זאת, בכל מקום שבו אצטט מחיבורים של אחרים אשתמש בכינוי כפי שהוא מופיע בציטוט – על פי רוב "בר-כוסבה".

שפשטו על מערות מדבר יהודה על מנת לסחור בממצאים. ידין ועמיתיו הביעו את חששם זה לפני ראש הממשלה דוד בן-גוריון. בן-גוריון פנה לרמטכ"ל חיים לסקוב וביקש ממנו להקצות חיילים לאבטחת האזור ולשמירת המערות. הרמטכ"ל לא רצה ליטול על עצמו משימת אבטחה ארוכה, ממושכת ויקרה, ולכן הציע שבמקום שמירה מתמדת על האזור, הצבא יהא שותף מלא במימון ובארגון של משלחת ארכיאולוגית שתצא למדבר, תבחן את המערות, תוציא מהן את כל הממצאים שנותרו ובכך תייתר את משימת האבטחה.¹

ארבע המשלחות פעלו במחנות חפירה שהוקמו ותוחזקו על ידי חיילי צה"ל והתפרסו מנחל צאלים בדרום ועד לנחל ערוגות בצפון. המחנה שעליו היה מופקד ידין, מחנה ד, היה הצפוני ביותר ובחן את המדרון הצפוני של נחל חבר ואת שני המדרונות של נחל ערוגות. כפי שידין עצמו ציין, איש מראשי המשלחות לא רצה לקבל את השטח הזה משום שרובו כבר נסקר בשנים 1953 ו-1955 על ידי יוחנן אהרונ (אהרונ ורותנברג 1960, 115–157). גם ידין עצמו, שמלכתחילה לא נלהב לצאת לחפירה, התאכזב מהשטח שהוקצה לו וחשש שלא ימצא בו דבר בעל ערך (אבירם 1960, 252; Silberman 1995).

ראשיתה של החפירה איששה את חששותיו של ידין, ואכן בשטחים שנבדקו על ידי אנשיו (מערות הפַּרְס ושרידי המחנה הרומי) לא נתגלו ממצאים של ממש. לאחר האכזבה שנחלו החליט ידין לגשת למערה הגדולה, זו שנחקרה כבר פעמיים על ידי אהרונ, ולבחון אותה שוב למרות ההנחה שגם בה לא ימצאו ממצאים של ממש. על אף הציפיות הנמוכות, כבר מהיום הראשון לעבודתם כמערה החלו להתגלות ממצאים מרשימים וחשובים ובהם סל מלא גולגולות של גברים, נשים וילדים, כולן חסרות לסתות, מכלול אריגים מהמאה השנייה ומטמון גדול של כלי ברונזה.²

החפירה בת השבועיים הגיעה לשיאה יומיים לפני סיומה המתוכנן. בראשיתו של היום נתגלה על ידי שלמה בֶּקְרִי ("גינג'י"), חייל מסיירת שקד, קטע מגילה המכיל שברי פסוקים מפרק תהילים טו (ידין 1971, 113–114).³ מיד לאחר מכן, התגלה באחד הנקיקים נאד עשוי

1 ראו ידין 1971, 32–40; אבירם 1960; תשמ"ט, כב; Zerubavel 1995, 57; Silberman 1995, 250. סילברמן ואבירם עומדים גם על המתחים האישיים בין ראשי המשלחות, ובעיקר בין ידין ליוחנן אהרונ, מתחים שאליהם ידין אינו מתייחס בספרו.

2 ידין 1963; 1971, 51–112. בסדרת כתבות במוסף השבת של מעריב (ידין 1960) שפורסמה סמוך לעבודת המשלחת, תיאר ידין בכתיבה עיתונאית קולחת את מהלך החפירה; ראו גם Silberman 1995, 255–257. כדאי לציין כי אחת הסיבות להצלחתו של ידין בחפירה חוזרת במערה שכבר נחקרה היא שבניגוד לאהרונ, לרשותו של ידין עמד ציוד צבאי, בעיקר גנרטורים לתאורה ומגלי מוקשים.

3 יחסו של ידין לשלמה בקרי מורכב ומעניין. האופן שבו ידין מתאר את בקרי ואת מציאת המגילה מעיד על היחסים המורכבים בין הממסד האקדמי לבין החופרים בני מושבי העולים. ידין מתאר את בקרי — חייל מסיירת שקד, בן מושב יושביה — כמעין פרא אציל, שילוב של כוח פיזי עצום, ידע מסורתי ותמימות רבה: "כוחו הפיסי היה רב כל כך, עד שיכול להזיז סלעי ענק כמו ידיו [...] עם זאת ידע את כל התנ"ך כולו בעל פה [...] צירוף שתי התכונות הללו יחד היה נדיר מאוד. בדרכו המיוחדת, שהיה בה מן המזיגה של אמונה כנה עם תום הילדות, אהב לשמוע אגדות מתולדות האומה" (ידין 1971, 113). ידין אף הקדיש את ספרו על בר־כוסבה לזכרו של בקרי, לאחר שנהרג במלחמת ששת הימים:

עור עזים שהכיל פריטים רבים, בהם פקעות צמר, כלי איפור, בקבוקי בושם ומראה. נוסף על אלו, נתגלה בנאד צרור פפירוסים מקופלים וקשורים וביניהם לוחיות עץ דקות ועליהן סימני אותיות (שם, 120). ידין והחופרים לא ידעו מה תוכנם של הפפירוסים ולוחיות העץ, ועל כן העביר ידין את הצרור לירושלים על מנת שג'יימס ביברקראוט יפתח את הפפירוסים. ביברקראוט, צייר ואמן שחזור, היה בעבר שותף לפתיחתן של שלוש המגילות הגנוזות שנרכשו ב-1948 על ידי הארכיאולוג א"ל (אליעזר ליפא) סוקניק, אביו של ידין, ואף שלא היה איש אקדמיה, נחשב למומחה בתחום. אלא שסקרנותו של ידין גברה עליו ועוד בטרם החל ביברקראוט לטפל בפפירוסים הרגישים החליט ידין לבדוק שתיים מלוחיות העץ בביתו ולראות מה תוכנן. כך מתאר ידין את אשר התרחש עם קריאתן:

לבי לא מלאני לנגוע בפפירוסים עצמם, אך הצלחתי בזהירות לחלץ מתוכם שתיים מארבע לוחיות העץ, שהבחנתי בהן עוד בהיותנו במערה. הן נשאו סימני אותיות דיו ברורים למדי [...]. העתקתי את האותיות על פיסת נייר, אחת אחת, כשידי רושמת מיכאנית, ומוחי אינו קולט את צירוף האותיות המועתקות. כשהסתכלתי לבסוף בכתוב, לא יכולתי להאמין למראה עיניי! "שמעון ברכוסבה הנסי על ישראל!" מיהרתי אל כרמלה אשתי וסיפרתי לה את הדבר בהתרגשות. "הבטוח אתה? [...]" "אבדוק זאת עם אביגד", אמרתי. פרופ' נחמן אביגד, עמיתי באוניברסיטה העברית, שעמד בראש מחנה ב' של המשלחת, הוא מומחה נודע לאפיקרפיה עברית. העתקתי את האותיות מחדש כצורתן על פיסת נייר נקיה ונתתיה לאביגד ללא אומר. הוא בדק את הכתוב רגעים ספורים, ואח"כ הביט בי כשעיניו נוצצות וחיבקני מבלי לומר דבר (שם, 122).

גילוי שמו של ברכוסבה – מפקד המרד היהודי נגד הרומאים שהתרחש בשנים 132–136 לספירה – על לוח העץ, ולאחר מכן פענוח כל 15 האיגרות ששלח ברכוסבה לפקודיו, ושנתגלו אף הן באותו הצרור, הפכו בשיח הציבורי בישראל להישג המשמעותי והמרכזי של החפירה, הישג שהאפיל על כל שאר הגילויים המגוונים של ידין וחבריו.⁵

"לג'ינג'י – שלמה בקרי ז"ל – שלחם ונפל על עצמאות ישראל" (ידין 1971), וראה בו את ממשיכם של לוחמי ברכוסבה: "הוא לחם בגבורה ובהקרבה, ומובטחני, כי ראה את עצמו כצאצאם ושליחם של לוחמי ברכוסבה" (שם, 114). עוד על יחסו של ידין לבקרי ראו Zerubavel 1995, 58. למבט נוסף על יחסי פריפריה וארכיאולוגיה ראו פייגה 1998.

⁴ בעניין העמדות הנוגעות לתארוך המרד ראו Weiss 2014.

⁵ ידין לא היה הראשון שמצא איגרות שנשלחו בידי ברכוסבה או בשמו. ב-1952 מצא הארכיאולוג הצרפתי האב רולן דה-ו (de Vaux) שתי מגילות מאת ברכוסבה. על אף חשיבותן של תגליותיו, הרי מרגע שבו נתגלו האיגרות על ידי ידין, צומצם בשיח הציבורי חלקו של דה-ו בתור הראשון שמצא איגרות שנשלחו על ידי ברכוסבה, וזאת על מנת שלא לעמעם את ההון הסימבולי של התגלית ואת מעמדו של ידין – הארכיאולוג בהווה והרמטכ"ל לשעבר, שמצא את שרידיו של הרמטכ"ל הקודם, בן המאה השנייה לספירה. על האיגרות שנמצאו בוואדי מוראבעת ראו ירדני 2000, 155–164. עוד על דמותו של דה-ו בהקשר זה ראו Weiss 2013.

מציאת האיגרות והשלדים על ידי ידן ומשלחתו עוררה הד ציבורי ותקשורתי רב במונחי אותם הימים, ואף שהמשלחת בראשיתה לא שמה לה למטרה לחפש את שרידי צבאו של בר־כוסבה אלא לחקור באופן כללי את המערות ולהוציא מהן כל דבר בעל ערך, הפך הגילוי למטרתה של המשלחת בדיעבד. עדות מעניינת לכך ניתן למצוא בכותרת ספרו הפופולרי של ידן החיפושים אחר בר־כוסבה: פרשת התגליות במערות מדבר יהודה ואיגרותיו של מנהיג המרד נגד רומא (1971), שיצא לאור כעשור לאחר עבודת המשלחת במהדורות מהודרות בעברית ובאנגלית,⁶ הרומזת שידן ומשלחתו יצאו במודע "לחפש" את בר־כוסבה, אם כי למעשה היה זה גילוי מקרי לחלוטין שהצטרף לממצאים רבים וחשובים נוספים שנמצאו במערה.⁷

במאמר זה אני מבקש לעמוד על האופן שבו גילוי האיגרות והתקבלותן הנלהבת חשפו תבניות יסוד ביחסה של החברה בישראל לתפקידה הציבורי, הלאומי והתיאולוגי של הארכיאולוגיה. בחלקו המרכזי של המאמר אבחן כיצד חשפו התגליות את עוצמת המשאלה שרווחה בציבור הישראלי, להעמיד את ידן כמקבילה או כמעין דמות תאום לבר־כוסבה, ואגב כך — כמימוש המושלם של אידיאל הארכיאולוג הציוני, ככוהן הגדול של דת הארכיאולוגיה הילידית-עברית-מחולנת, שתכליתה יצירת זיקה ישירה ובלתי אמצעית בין ההווה לעבר, ובמקרה שלפנינו — בין הרמטכ"ל יגאל ידן ובין קודמו בן המאה השנייה לספירה, שמעון בר־כוסבה.

בפרק האחרון של המאמר אתייחס לתהליך שהתרחש כעשרים שנה לאחר החפירה, בעת שהושבו כמה משרידי השלדים שנמצאו במערה אל האדמה בטקס קבורה צבאי-ממלכתי מלא שאותו יום, ערך וניהל הרב הצבאי הראשי לשעבר והרב הראשי לישראל באותם הימים, שלמה גורן, טקס שהוחרם על ידי ידן ועל ידי רבים מחבריו הארכיאולוגים. משמעות רבה יש למעברן הממשי והסימבולי של עצמות לוחמיו של בר־כוסבה מידי הארכיאולוג לידי הרב; מידי הלוחם והאינטלקטואל ידן, המייצג האולטימטיבי של הציונות המחולנת, לידי הרב והלוחם גורן, מייצג של האליטה החדשה — הציונות הדתית, משמעות המעידה על עוצמתו התיאולוגית של המעשה הארכיאולוגי. העצמות שהוצאו מהאדמה, נחשפו והפכו לסמל לאומי להתנגדות ולמרד, אינן יכולות עוד לשוב באופן סתמי אל האדמה. הוצאתן על ידי הארכיאולוג ידן וקבורתן המחודשת על ידי הרב גורן מסמלות שינוי באופני הייצוג והמשמעות של השיח על ארכיאולוגיה וזהות בחברה בישראל.

6 כותרת ספרו באנגלית דרמטית אף יותר: *Bar-Kokhba: The Rediscovery of the Legendary Hero of the Last Jewish Revolt Against Imperial Rome*. להתייחסות נוספת לכותרת ספרו של ידן כמו גם למבנה הספר, המעוצב כספר הרפתקאות, ראו Zerubavel 1995, 57.

7 כבר בשנת 1963, כשנתיים לאחר תום החפירות במערה, פרסם ידן דוח מדעי על ממצאי המערה (ידן 1963) הכולל את כל הממצאים למעט, דווקא, האיגרות. את האיגרות לא פרסם באופן מדעי מעולם אלא רק בספרו (ידן 1971). הדוחות המדעיים של האיגרות פורסמו רק לאחר מותו וראו Yadin et al. 2002.

על ארכיאולוגיה ולאומיות

החל מאמצע המאה התשע-עשרה ועד לראשית המאה העשרים שימשה הארכיאולוגיה המודרנית באירופה ובארצות הברית בעיקר כלי מחקרי שתכליתו אישוש טענות פרוטסטנטיות-פונדמנטליסטיות בדבר אמיתות הטענות ההיסטוריות העולות מהמקרא:

בדור שבו השקפות עולם ליברליות ביקורתיות והשקפות עולם "חילוניות" כמו הדרוויניזם והמטריאליזם ההיסטורי יצאו בהתקפת מחץ על המסורות המקודשות, מצא הציבור הפרוטסטנטי הפונדמנטליסטי, שבשבילו התנ"ך היה מסורת היסטורית מקודשת, עזר חיוני בארכיאולוגיה. מכאן הפופולאריות הרבה שזכתה לה הארכיאולוגיה המקראית באנגליה ובגרמניה [...] נראה היה כי העדות המקראית והעדות החיצונית תואמות ומתאימות זו לזו (שביט 1987, 31–32).

כמו באירופה ובארצות הברית גם בארץ ישראל של אותן השנים שימשה הארכיאולוגיה כלי לאישושן ולחזיוןן של טענות מסורתיות בדבר אמיתות המקרא ואחדותו וזאת אל מול תיאוריות חתרניות ומאיימות כדוגמת ביקורת המקרא, שביקשו לערער על אחדותו של המקרא כמו גם על זהותו כטקסט היסטורי ממשי (שביט 1987). השינוי המשמעותי בתפקידה של הארכיאולוגיה בשיח הציוני-לאומי התרחש החל משנות העשרים של המאה העשרים, שבהן התעוררה התלהבות מהאפשרויות הגלומות בארכיאולוגיה כאמצעי משמעותי לכינונה של זהות לאומית ולביסוסה, התלהבות שהלכה וגברה עם כינונה של מדינת ישראל.⁸ כפי שמציין הארכיאולוג אמנון בן-תור, בטקסט שיש בו נימה וידויית, הזיקה בין ארכיאולוגיה ללאומיות אינה בלעדית לארכיאולוגיה הציונית והישראלית כי אם מאפיינת מדינות לאום רבות בראשית דרכן:

אפתח ב"הודאה באשמה": בשנים הראשונות לקיומה של המדינה אכן נעשה שימוש במחקר הארכיאולוגי גם לצרכים פוליטיים. הממצא הארכיאולוגי גויס למטרות שונות וביניהן הוכחות לקיומו של עם ישראל בארץ כבר מאז ימי יהושע; להדגשת רציפות היישוב היהודי כאן מאז ועד עתה; ולביסוס דמות "היהודי החדש", הממשיך את מסורת יהודי הארץ החקלאים והלוחמים בזמן העתיק — בניגוד לתכונות שנתפסו כמאפיינות את "היהודי הגלותי". הארכיאולוגיה גויסה כדי "לגבש את הזהות הלאומית הציונית". הדברים ידועים והם מאפיינים לא רק את הארכיאולוגיה הישראלית אלא כמעט כל מחקר ארכיאולוגי ובעיקר במדינות בראשית דרכן או בחברות המגבשות את זהותן. כך גם אצל הארכיאולוגים הפלסטינים ואיש אינו מבקר אותם על כך.⁹

⁸ סטיבן פיין, בדיונו על ראשיתה של הארכיאולוגיה בישראל, טוען כי החפירה הציונית הראשונה הייתה זו שניהל נחום סלושץ בחמת טבריה בשנת 1921 (Fine 2010). עמוס אילון מזהה את ראשיתה של אותה התלהבות בגילוי בית הכנסת הקדום בבית אלפא בשנת 1928 על ידי א"ל סוקניק, חפירה שבה אעסוק בהמשך (אילון 1971, 288).

⁹ בן-תור 2009, 144. ראו גם אילון 1971, 286; פיגה 2008. מיכאל פיגה ועמוס אילון מתנגדים לעמדתו האפולוגטית של בן-תור ומבקשים דווקא להדגיש את הצורך בבחינת מניעיה הלאומיים של

קביעתו של בן-תור שהזיקה בין ארכיאולוגיה ללאומיות אינה ייחודית לישראל הובילה אותו לעמעם את הצורך בבחינת משמעות המניעים הלאומיים של העשייה הארכיאולוגית — שבה הוא שותף מרכזי — בטענה ש"כולם נוהגים כך" ואין בכך חשיבות מיוחדת. בשל עמדה זו, הרווחת בקרב ארכיאולוגים ישראלים, השיח הפנים-ביקורתי על מניעה האידאולוגיים של הארכיאולוגיה הישראלית מצומצם ולעתים אף אפולוגטי. לטענת רפאל גרינברג, מהארכיאולוגים היחידים העוסקים באופן ישיר בשאלת מקומה של הלאומיות בארכיאולוגיה הישראלית, המקור לעמדה זו הוא זהותם הילידית-טבעית של הארכיאולוגים הישראלים:

הארכיאולוגים העברים, על פי תפיסתם, הם הם הילידים, ולא יכולה להיות סתירה של ממש בין טובתם ובין טובת הציבור שהם יושבים בתוכו. לכן כיום — בעידן הפוסט-קולוניאלי — מתקיים ברחבי העולם דיון ער בעניין הגדרת זכותו של הארכיאולוג לתבוע ייפוי כוח למעשה החפירה והפרשנות, ואילו כאן בארץ אין לדיון כל הד [...] בין הדברים המהותיים בעולמם של הארכיאולוגים הישראלים, המבטלים מראש כל צורך בדיון של ממש, עומדת ההכרה שהארכיאולוגיה משרתת את בניין העם והארץ ולכל הפחות אינה סותרת אותו.¹⁰

בשל כך, רובו של השיח הביקורתי על הארכיאולוגיה הישראלית ויחסה לשאלות של זהות, לאומיות ואידאולוגיה מתנהל לא במרכזה כי אם סביב לה בשלושה מעגלים: בראשון נמצאים ארכיאולוגים ישראלים שעוסקים בשאלות אלו, אך לרוב מפרסמים את מחקריהם מחוץ לבמות המרכזיות של התחום;¹¹ בשני נמצאים ארכיאולוגים שאינם ישראלים, המתבוננים במבט ביקורתי על העשייה הארכיאולוגית בישראל;¹² ובשלישי ניצבים חוקרים מתחומי מחקר אחרים (היסטוריה, סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, פולקלור, ארכיטקטורה ועוד) המתבוננים

הארכיאולוגיה. חשוב לציין שאילון ופייגה אינם ארכיאולוגים ולכן עמדתם, כעמדת, היא חיצונית לעשייה הארכיאולוגית עצמה. עוד בסוגיה זו ראו ברושי 2008; Kohl and Fawcett 1995.

¹⁰ גרינברג 2008, 106–107. לעמדה דומה ראו גבע 1999.

¹¹ ראו הערתו של רפאל גרינברג על הבמות שבהן פרסמה שולמית גבע את מאמריה הביקורתיים על הארכיאולוגיה הישראלית (גרינברג 2008, 106, הע' 4). אסופת המחקרים קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל שיצאה לאור בשנת 2008 (פייגה ושילוני 2008) היא ניסיון לייצר מרחב של פרספקטיבות מחקריות על הזהות בין ארכיאולוגיה ללאומיות בישראל. כדאי לציין כי האסופה נערכה על ידי מיכאל פייגה וצבי שילוני, ששניהם אינם ארכיאולוגים, אך באסופה עצמה מופיעים כמה מאמרים של ארכיאולוגים המתבוננים במבט רפלקסיבי על תחום עיסוקם ובהם מגן ברושי, סטיב רוזן ורפאל גרינברג. לביקורת על האסופה ראו וייס 2011.

¹² ראו למשל את עבודותיו של ניל אשר סילברמן, שעסק בחקר תולדותיה של הארכיאולוגיה הישראלית בזיקתה לשאלות של לאומיות ואף חיבר ביוגרפיה מקיפה על ידין (Silberman 1995), וראו גם פינקלשטיין וסילברמן 2003; 1989; Silberman 1982. סילברמן רכש חלק מהשכלתו האקדמית באוניברסיטה העברית בירושלים ואף עבד תקופת מה ברשות העתיקות בישראל ומכאן היכרותו עם העשייה הארכיאולוגית בישראל. עם זאת את מחקריו על הארכיאולוגיה הישראלית פרסם רק לאחר שובו לארצות הברית.

במבט ביקורתי על הארכיאולוגיה בישראל ועל משמעויותיה התרבותיות, האידאולוגיות והפוליטיות.¹³

כמו המחקרים מהמעגל השלישי, בכוונתי להציע מבט חיצוני על הארכיאולוגיה ולבחון את האופן שבו הוצגו הממצאים מתקופת בר-כוסבה ומוצאיהם במרחב השיח הציבורי בישראל. ברצוני להדגיש כי אינני מעוניין לבחון את העבודה המדעית-ארכיאולוגית עצמה כי אם את המשמעות ואת התפקיד הציבורי-פוליטי של הגילויים הללו. כפי שאנסה להראות, התגליות חשפו את עוצמת המשאלה – כמו גם את כישלונה – להעמיד את ידן כמקבילה או כמעין דמות תאום לבר-כוסבה ואגב כך כמימוש המושלם של אידאית הארכיאולוג הציוני המחולן.

יגאל ידן ודמותו של הארכיאולוג

ידן (1917–1984) היה בנם של הארכיאולוג א"ל סוקניק ושל חסיה לבית פיינסוד, מראשונות הגננות בארץ. בגיל 15 הצטרף ידן לארגון ההגנה ועם תום לימודיו התיכוניים החל ללמוד ארכיאולוגיה, לשון עברית וערבית באוניברסיטה העברית בירושלים. בגיל 22 מונה לשלישו של מפקד ההגנה יצחק שדה וארבע שנים לאחר מכן מונה לראש אגף המבצעים בהגנה. במלחמת העצמאות שימש ראש אגף המבצעים אך למעשה, עקב מחלתו של הרמטכ"ל יעקב דורי, שימש רמטכ"ל בפועל. בשנת 1949, בהיותו בן 32, מונה לרמטכ"ל ושימש בתפקיד כשלוש שנים עד לפרישתו (עקב מחלוקת עם בן-גוריון). עם פרישתו מצה"ל בגיל 35 חזר ידן ללימודי ארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית. בשנת 1955 סיים את לימודי הדוקטורט, בשנת 1956 זכה בפרס ישראל למדעי היהדות ובשנת 1964 מונה לחבר באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. במסגרת עבודתו האקדמית ניהל חפירות גדולות ונרחבות ובהן החפירות

¹³ מתוך מגוון רחב של חוקרים ומחקרים אציין כמה דוגמאות. הסוציולוג נחמן בן-יהודה חזן במחקרו על אודות מצדה את הנחות היסוד הציוניות-מגויסות, לטענתו, של המחקר הארכיאולוגי שנעשה בעיקר על ידי ידן (Ben-Yehuda 1995; 2002). לביקורת חריפה על עבודתו של בן-יהודה ראו בן-תור 2009, 143–157. האנתרופולוגית האמריקנית-פלסטינית נדיה אבו אל-חאג' נעזרת בכלים אנתרופולוגיים ותרבותיים על מנת להציג את הארכיאולוגיה הישראלית כחלק משיח קולוניאליסטי, וכתחום המשרת את הציונות בהיותה מפעל נישול וכיבוש של שטחים פלסטיניים (Abu El-Haj 2001). סטיבן (שמעון) פיין, היסטוריון תרבותי, מציע תובנות מחקריות מקוריות וביקורתיות על התפתחותה, על עבודתה ועל תפקודה של הארכיאולוגיה היהודית, הן בארץ הן מחוצה לה (פיין 2008; 2013; Fine 2010). עדנה אולמן-מרגלית, פילוסופית של המדע, בוחנת את הנחות היסוד המחקריות של חוקרי קומראן, ובהם ארכיאולוגים, בעיקר בנוגע לטענת הזהות בין אנשי קומראן לאיסיים (Ullmann Margalit 2006). הסוציולוג והאנתרופולוג מיכאל פייגה מבקש במחקרו להצביע על תפקידה של הארכיאולוגיה בשיח הציבורי ועל האופן שבו היא שימשה כלי לאישוש טענות ציוניות ולאומיות (פייגה 1998; 2008a; 2008b; Feige 2011). יעל זורובל בחנה בסדרת מחקרים את תפקידה הלאומי של הארכיאולוגיה, בעיקר סביב החפירות בנחל חבר ובמצדה, ככלי אידאולוגי לעיצובו מחדש של העבר היהודי (למשל 2003; Zerubavel 1995); דינה שטיין בחנה את הקשר שבין תיאור מציאתן של איגרות מדבר יהודה על ידי רועים בדואים לבין הנחות יסוד לאומיות של הארכיאולוגיה הישראלית (שטיין [בדפוס]).

בחצור, בנחל חבר ובמצדה. בכל תיאורי החפירות, בכתב ובעל פה, הביא ידן לכלל מיצוי את יכולתו להנגיש את המעשה הארכיאולוגי-אקדמי לקהל הרחב מתוך הכרה בחשיבותה של הארכיאולוגיה לכינונה של זהות לאומית.

במקביל לעבודתו האקדמית היה ידן מעורב בענייני ציבור שונים ושימש יועצו של ראש הממשלה לוי אשכול ערב מלחמת ששת הימים, וחבר בוועדת אגרנט לאחר מלחמת יום כיפור. בשנת 1977 פרש מעבודתו האקדמית והקים עם אמנון רובינשטיין את מפלגת ד"ש. לאחר הבחירות כיהן בתפקיד סגן ראש הממשלה והיה שותף לשיחות השלום עם מצרים.¹⁴ מפגשו הראשון של ידן עם הארכיאולוגיה ומשמעויותיה הלאומיות התרחש כבר בהיותו ילד בן 11. בסוף שנת 1928 בעת חפירת תעלת השקיה נתקלו באקראי חברי בית אלפא בשרידי בניין מרוצף פסיפס. בעקבות תגלית זו ערך במקום סוקניק, אביו של ידן, בראשית 1929 חפירה שנמשכה כחודש וחצי ובמהלכה נחשפה במלואה רצפת בית הכנסת (סוקניק תרצ"ב, 5–7). לחפירה הביא עמו סוקניק את בנו הצעיר יגאל, שגילה עניין של ממש בעבודתו הארכיאולוגית של אביו (Silberman 1995, 24–27). שנים לאחר החפירה, בכנס השנתי של החברה לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה שהתקיים ב־1950, תיאר סוקניק את האווירה בתקופת החפירה, שלה היה עד יגאל הצעיר, ואת משמעויותיה הלאומיות:¹⁵

פתאום שבו וראו האנשים דברים שלא היו עד אז ממשיים. פתאום הייתה הרגשה כי אותה כבדת ארץ שבגללה סבלו כל כך הרבה אינה סתם חלקת אדמה אלא כבדת ארץ שאבותיהם ואבות אבותיהם גרו בה לפני 1500–2000 שנה, כל עבודתם הווארה באור אחר לגמרי. נתגלתה להם היסטוריה, והם ראוה בעיניהם ממש [...] פה במזרח יש רק עם אחד, העם היהודי, שיש לו קשר אל העבר ואל העתידות המתגלות והולכות. המציאות הארכיאולוגית נוטעות בלב הפרט והכלל בארץ את ההרגשה, שכל שעל מהארץ הזאת לנו הוא ועלינו להגן ולהלחם עליו. מדע זה הוא הנשק הרוחני שלנו ומשענת חשובה למדינה בדרכה לעתיד.¹⁶

עמדה רגשית ומעשית זו של סוקניק ביחס לתפקידו של מדע הארכיאולוגיה כ"נשק הרוחני שלנו" נתממשה באופן בולט בדמותו, במעשיו ובכתיבתו של בנו יגאל, שניצב באופן מודע ומוצהר בתווך שבין העבודה הארכיאולוגית המדעית לבין הארכיאולוגיה בתורת פרקטיקה בעלת משמעויות לאומיות בשיח הציבורי בישראל. באישיותו הציבורית והאקדמית של ידן התגלם המתח המובנה בין ראייתה של הארכיאולוגיה כ"דת מחולנת-לאומית", שבה ידן שימש בתפקיד "הכוהן הגדול", ובין שורשיה התיאולוגיים של אותה דת עצמה, החותרים תחת יסודותיה המחולנים וחושפים את מגבלותיה ואת כשליה. עצם המשאלה, שידן היה

14 "ידן, יגאל", האנציקלופדיה העברית; שיף והבר 1976, 236; Silberman 1995.

15 על אופיים של הכנסים השנתיים ההמוניים של החברה לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה ראו פייגה 2008ב,

70. לתיאור דמותו של סוקניק והחפירה בבית אלפא ראו Fine 2010; Silberman 1995, 25–27. דברים

ברוח דומה אמר סוקניק גם בנוגע למציאתן ורכישתן של מגילות מדבר יהודה, ראו שטיין (בדפוס).

16 סוקניק תש"י, 49. ראו גם קמפינסקי 1994; פייגה 2008א, 1.

מייצגה הבולט, לכונן דת שבמרכז פולחנה עומדת עבודת האדמה הארכיאולוגית, מכילה בתוכה את שברה ואת כישלונה. בפרפרזה לדבריו של גרשם שלום במכתבו המפורסם לפרנץ רוזנצוויג משנת 1926 על כוחה התיאולוגי של השפה ועל הסכנה הטמונה בחילונה של העברית, ניתן לומר כי באופן ייצוגם של הממצאים הארכיאולוגיים בכלל, ובוודאי אלו הנוגעים לבר-כוסבה, יש עוצמה סימבולית כה חזקה ועוקץ אפוקליפטי כה טעון החושף כל העת את שורשיה התיאולוגיים והמשיחיים של העשייה הארכיאולוגית עצמה, הנתפסת לכאורה כילידית ומחולנת.¹⁷

ייצוגם של הממצאים בשיח הציבורי

בשלושה מעגלים הקשורים זה בזה נארג סיפור הממצאים מתקופת בר-כוסבה אל תוך השיח הציבורי ומערך ההסמלה הממלכתי: הראשון – הזיקה שבין צבאו של בר-כוסבה לצה"ל, השני – הזיקה שבין בר-כוסבה לנשיא המדינה, והשלישי – הזיקה שבין הארכיאולוג והרמטכ"ל לשעבר ידין ובין מפקד הצבא הקדום, בר-כוסבה.

1. צבא בר-כוסבה וצה"ל

כבר מראשיתה של החפירה בנחל חבר נוצרה זיקה ברורה וישירה בין צה"ל ובין המעשה הארכיאולוגי. מלבד העובדה שכל מחנות החפירה הוקמו ותוחזקו על ידי יחידות צבאיות, גם חלק גדול מצוותי החפירה עצמם הורכבו מחיילים.¹⁸ נוכחותם הדומיננטית של חיילי צה"ל בחפירה תורגמה על ידי ידין ואחרים לטענת עומק בדבר זיקה בין הצבא היהודי הנוכחי, צה"ל, ובין הצבא היהודי הקדום בן המאה השנייה לספירה. זיקה זו – כפי שהוצגה על ידי ידין, כמו גם על ידי עיתונאים ופוליטיקאים – יצרה רצף בין הלוחמים ולמעשה, בשיאה, ראתה בהם לוחמים של צבא אחד, צבא יהודי על-זמני.

בשתי במות ציבוריות מרכזיות – אשר את שתיהן הקדיש לחיילי צה"ל – תיאר ידין את מהלך החפירה, את ממצאיה ואת ההרפתקאות שעברו על צוותי החפירה שכאמור היו בלולים מארכיאולוגים מקצועיים, מחיילים רבים וממתנדבים: הראשונה היא סדרת כתבות בעיתון

¹⁷ ראו שלום 1989. מכתבו של גרשם שלום הפך לאחד הטקסטים המכוננים בשיח הערני המתנהל בשני העשורים האחרונים על אודות תיאולוגיה פוליטית. במידה מסוימת מכתבו של שלום עצמו הפך מטקסט הבוחן את שאלת התיאולוגיה לטקסט תיאולוגי-אקדמי בעל מעמד אייקוני בפני עצמו. עוד על תיאולוגיה פוליטית ומקומו של מכתבו של שלום בה ראו למשל דר-קרוצקין 2002; 2005; שמידט 2009; אוחנה 2014; חזן-רוקם 2014.

¹⁸ לחיילים החופרים נתלו מתנדבים חברי קיבוצים ומושבים המקורבים לחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שנטלו חלק ברבות מהחפירות שנעשו באותה התקופה. כפי שמעיד הארכיאולוג בן-תור, ידין הניח את היסודות לשיטת גיוס המוני של מתנדבים מהארץ ומחור"ל לצורך ביצוע חפירות ארכיאולוגיות (בן-תור תשמ"ט, יט).

מעריב שהתפרסמה במוסף השבת של העיתון מיד עם תום החפירה (ידן 1960), והשנייה היא ספרו החיפוש אחר בר-כוכבא, שיצא לאור בשנת 1971, כעשור לאחר תום החפירה.¹⁹ את סדרת הכתבות הקדיש ידן לכלל חיילי צה"ל: "מוקדש בהוקרה לאלה אשר באחת ידם עושים במלאכה ואחת מחזקת את השלח — לחיילי צבא ההגנה לישראל" ואילו את הספר הקדיש כאמור לשלמה בקרי, שנהרג במלחמת ששת הימים. אם בנוגע להקדשות ניתן לטעון כי מקורן ברצונו של ידן להודות לחיילי צה"ל על שותפותם בחפירה ועל תרומתם המשמעותית להצלחתה, הרי בחתימת הספר, בפסקתו האחרונה, ידן מעמיד נרטיב היסטורי המקום את חיילי צה"ל על רצף אחד עם לוחמיו של בר-כוסבה, ובהכללה רחבה יותר — את הישראלים של היום עם אותם לוחמים יהודים בני המאה השנייה לספירה:

ברדתנו מדי יום ביומו על פני המדרגה המסוכנת מן המחנות שלנו למערות, בעבדנו כל היום בצחנת העטלפים ובהיתקלנו בשרידיהם הטראגיים של אלה שהיו נצורים ונלכדו — נוכחנו כי רגשותינו היו מיוזג של תדהמה ויראת כבוד מהולים בגאווה, על שאנו — שזכינו לחיות במדינת ישראל, המתחדשת לאחר גולה של אלף ושמונה מאות שנה — זכינו אף בתגליות אלה. הנה אנו מתגוררים באוהלים, שהקים צבא ההגנה לישראל, ועוברים יום יום דרך הריסות מחנה רומאי, שהביא מוות על אבותינו — ואנו עדים, כיצד לא נותר דבר של ממש מאותם רומאים, ואילו צאצאיהם של הנצורים שבים לגלות מה שהניחו להם אבותיהם ולהחיות את מורשתם.²⁰

ידן מעמיד את דבריו סביב שני צירים הכרוכים זה בזה, הציר המרחבי והציר הטמפורלי. באותו המרחב מעל למערת האיגרות קיימים שני מחנות צבא: האחד הוא מחנה פעיל שהוקם בידי חיילי צה"ל, והשני — חורבותיו הרוממות של מחנה הצבא הרומי. בעצם תנועתם היומיומית

19 ידן 1971. הספר יצא לאור חמש שנים לאחר פרסום ספרו הפופולרי והמצליח מאוד מצדה: בימים ההם — בזמן הזה (ידן 1966). הצלחתו העצומה של הספר על מצדה הרגילה את כוחו של המרחב הציבורי כבמה ראשונה ומרכזית לחשיפת ממצאים ארכיאולוגיים ואת כוחו הרב של ידן בתוך מרחב זה.

20 ידן 1971, 253. להתייחסות נוספת לציטוט זה ראו Zerubavel 1995, 59; 2003, 290. ראו גם דברי הסיכום של ידן לעונת החפירה השנייה בנחל חבר בשנת 1961: "ליד המחנה הרומאי, שבחפירתו עסקנו — הוקם המחנה שלנו, ע"י צבא ההגנה לישראל. חיילים של מדינת ישראל חשפו את שרידי הלוחמים במערה למטה, בה בשעה ששרידיהם וצאצאיהם של הלוחמים הרומאים הלכו ואבדו מן העולם. היה בכך משום סמליות, שאפילו הציניקן שבציניקאים לא יכול להתעלם ממנה" (ידן 1961). דברים ברוח דומה, אם כי בניסוח מיליטנטי פחות, כתב גם בחתימת ספרו הקודם על מצדה: "לפתע הוקם גשר אל מעבר לאלפיים שנה. לא נזקקנו לדמיון רב, כדי לראות בעיני רוחנו כיצד עמדו כאן לפני 1900 שנה חיילי הלגיון העשירי במחנותיהם כשהם מסתכלים במצדה העולה בלהבות אש. והנה עמדנו כאן אנו, בני עם ישראל העצמאי במולדתו, כשעל פסגת מצדה מתנוססים לפידי-החופש שהודלקו מחדש" (ידן 1966, 265). גם על משמעות הגילוי והרכישה של איגרות מדבר יהודה על ידי אביו א"ל סוקניק (ומאוחר יותר על ידי) כתב ידן דברים ברוח דומה: "[...] ספרי קודש וספרים אחרים שנכתבו והועתקו בשלהי תקופת עצמאותו האחרונה של ישראל לפני אלפיים שנה. בגזירת הגורל טמונות היו במערות עד שזכה עם ישראל מחדש בעצמאותו ורק אז השיבן אל חיקו" (ידן תשי"ח, 14). על ציטוט זה ראו שטיין (ברפוס).

של חיילי צה"ל דרך שרידיו של המחנה הרומי הם מסמלים את רצף קיומו של העם היהודי אל מול היעלמותו של העם הרומי שהרג את אבותיהם. תנועה מרחבית סימבולית זו יוצרת הבחנה בין שני צירי זמן מדומיינים: ציר הזמן הרומי, הפועל לכאורה בתוך הרצף ההיסטורי ומציית לחוקיו, ולעומתו ציר הזמן היהודי הנמצא מחוץ לזמן ואינו נתון להשפעותיו. בציר הזמן הרומי התרחשו תנועה והתפתחות תמידיות, ותוצאותיהן, בעיניו של ידין, הן היעדר כל המשכיות תרבותית ודתית של אותם רומאים פגאנים שהקימו מחנה צבאי מעל מערת המסתור. עבורו, תושבי רומא המודרנית אינם יכולים להיחשב באופן כלשהו לצאצאיהם של אותם לוחמים שצרו על המערה. לעומת זאת, ציר הזמן היהודי אינו פועל בתוך ההיסטוריה כי אם מחוצה לה ולפיכך החיילים הישראלים בני המאה העשרים זהים לחלוטין, מבחינה תרבותית וגנטית, ללוחמי בר-כוסבה. מציאתם של השלדים והמכתבים משמשת הוכחה ניצחת, הן כלפי אותם רומאים הן כלפי היהדות הגלותית, לאוטומוניות של היהודים בארץ ישראל.²¹

2. בר-כוסבה ויצחק בן-צבי

עם גילויין של האגרות ופתיחתן על ידי ביברקראוט ביקש ידין לחשוף את תגליתו במעמד דרמטי שבו תהדהד המשמעות הלאומית והציבורית של הגילוי, ובכך תממש הארכיאולוגיה את תפקידה ביצירת הזהות בין העם לעברו, ובמקרה שלפנינו – בין נשיאה "האחרון" של ישראל, כלשונו של ידין, ובין הנשיא הנוכחי, יצחק בן-צבי:

כעבור שבועות מספר, עם גלילת התעודות ופרישתן, זכיתי לספר עליהן לפני קהל קרואים בביתו של נשיא המדינה המנוח, יצחק בן צבי, ובהקריני על המסך שקופית של אותן ארבע לוחיות, קראתי בהתרגשות את השורה הראשונה: "שמעון בר כוסבא הנסי על ישראל". והוספתי: "כבוד הנשיא, יש לי הכבוד להודיעך, כי גילינו חמשה עשר מכתבים שכתב, או הכתיב, הנשיא האחרון של ישראל לפני 1800 שנה". לרגע נדמה לי, כי שומעיי הוכו באלם, אך עד מהרה מצאה תדהמתם את ביטוייה בקריאות שמחה והשתוממות בלתי מסוייגות.²²

ההתרגשות של ידין הייתה גדולה. יוסף אבירם, מזכיר החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שנכח באירוע, הגדיר אותו כרגע השיא בקריירה של ידין.²³

²¹ בהקשר זה ראו את דבריו של עירד מלכין בריאיון לאיילת שני (שני 2014).

²² ידין 1971, 15. ציטוט זה של ידין זכה להתייחסויות רבות, ראו למשל אביגד תשמ"ט, יט; Zerubavel 1995, 56–57. ראו גם את דבריו של אהרון קמפינסקי (1994, 187), המצטט מפיו של ידין דברים ברוח דומה אך בניסוח שונה ובלא הפניה למקור שממנו לקוחים הדברים.

²³ לעומתו, יצחק נבון, מזכירו של בן-גוריון באותו הזמן שנכח גם הוא באירוע, טען כי ידין חולל דרמה שחרגה מעט מגבולות הטעם הטוב בהתחשב בתוכן הממשי של האגרות וראו Silberman 1995, 262. בהקשר זה ראו גם את תגובתו הצוננת של פרופ' מנחם שטרן לדרמת גילוי האגרות כפי שהיא מצוטטת אצל אהרון אופנהיימר (תשס"ט, 76, הע' 47).

באיגרות שמצא ידין מכונה ברכוסבה "הנסי על ישראל", עם זאת, בפנייתו לנשיא המדינה כינה אותו ידין "הנשיא האחרון של ישראל". הגדרתו כנשיא "האחרון" מאפשרת לידין ליצור זיקה ורצף בין הנשיא הנוכחי של מדינת ישראל ובין נשיאה האחרון של אותה מדינה ממש, ברכוסבה. בכך מאפשר ידין לארכיאולוגיה ליצור את הגשר בין העבר ובין ההווה, לדלג על מאות רבות של שנות גלות ולבנות נרטיב קהילתי-היסטורי אחיד ורציף שבו נשיא מן העבר מעביר איגרת לממשיכו ויורשו בתפקיד. זהו הרגע שבו, כניסוחו הקולע של נתן אלתרמן, הארכיאולוגיה פוסקת מלהיות ארכיאולוגיה והופכת לשירות דואר המעביר מכתב שהמתין במשך מאות שנים באדמה עד שהגיע זמנו להתגלות: "הגרול בפלאים הוא לא בכך שהאיגרות הגיעו אלא שהיה להן לאן להגיע. שום איגרת של עמים אחרים מן התקופה ההיא אין לה מקבל".²⁴

ידין ידע שזיקה ישירה וברורה בין ברכוסבה ובין נשיא המדינה יצחק בן-צבי תהפוך את התגלית לסיפור בעל משמעות ציבורית ולאומית ובכך תאדיר את עוצמתה של הארכיאולוגיה. אין זה עוד ממצא סתמי שנתגלה, כי אם איגרת מנשיא לנשיא, ממנהיג אחד לממשיכו, החושפת את רציפותה ואחדותה של ההיסטוריה היהודית בעיקר אל מול היסטוריה של עמים אחרים שלא שרדו, לכאורה, בתהפוכות הזמן.

3. ברכוסבה ויגאל ידין

הזיקה הישירה והמכוונת שיצר ידין בין נשיא המדינה ובין ברכוסבה, הנשענת על קשר ישיר בין אירועי המרד ובין הקמתה של מדינת ישראל, מובילה להמשכו ולשיאו הטבעי של המהלך והוא יצירת זיקה בין ברכוסבה, מפקד הצבא בזמן המרד, ובין יגאל ידין, הרמטכ"ל לשעבר שמצא את איגרותיו של קודמו בתפקיד. ידין עצמו נמנע מהתייחסות לזיקה זו והעדיף (מצניעות או משיקולים אחרים) את הזיקה הממלכתית שבין נשיא לנשיא על פני זו הצבאית, שבין מצביא למצביא. עם זאת, אחרים יצרו את אותה זיקה מתבקשת ועמדו, כל אחד מסיבותיו וטעמיו, על הסמליות הרבה בכך שמפקד מצא מפקד; שמפקדו של צה"ל המודרני מצא את איגרותיו של מפקדו של הצבא הקדום. ידין למעשה אפשר לאחרים ליצור עבורו את האנלוגיה המתבקשת הזו מתוך הסכמה שבשתיקה, לה ולמשמעויות העולות ממנה. בכל כתיבתו הענפה על ברכוסבה לא מצאתי התנגדות לאנלוגיה זו, שכאמור הייתה רווחת, ואביא לכך כמה דוגמאות. למחרת האירוע במשכן הנשיא שבו חשף ידין את תוכנו של האיגרות, סיכם הנשיא

²⁴ אלתרמן תשל"ה, 292. דברים ברוח דומה כתב אלתרמן שמונה שנים קודם לכן עם גילוי האיגרות הראשונות על ידי האב דה-ויו (אלתרמן תשע"ד, 27). שמעון פרס התבטא גם הוא ברוח דומה בעת פתיחת סניף דואר בסבסטיה שבשומרון: "אין זה סוד שהדואר בישראל פועל בשני ממדים: ממד אחד הוא מדור לדור וממד אחר הוא ממקום למקום, בכל מה שנוגע להעברה מהעבר לעתיד הדוורים האמיתיים הם הארכיאולוגים" (אבירם 1973, ח). ראו גם פייגה 2008, א, 2.

בן-צבי את הדברים כך: "זו הפעם הראשונה שאנו מקבלים ד"ש מבר-כוכבא של הימים ההם מפי בר-כוכבא של ימינו".²⁵ בריאיון שנערך עמו בסמוך לגילוי האגרות השווה דוד בן-גוריון בין ידיו ובין בר-כוכבא והציג את כינונה של מדינת ישראל ואת הקמת צה"ל כמעין חוויה מתקנת לכישלון מרד בר-כוכבא:

שאלה (המראיין): "מה דעתו של מר בן-גוריון על גילוי ארכיונו של בר-כוכבא?"
הוא (בן-גוריון) הרהר שניה, אחר כך אמר: "אלה גילויים חשובים המקשרים אותנו קשר אמיץ למלחמת היהודים על הארץ. לצה"ל יש חלק רב במציאה זו, שנעשתה כולה בעזרת הצבא. ולא מקרה הוא שאחד המצביאים החשובים שלנו עשה את זאת." חייך והוסיף: "כשמדברים על יגאל אומרים תמיד משום מה פרופסור יגאל ידן מהאוניברסיטה העברית ושוכחים שיגאל איננו רק ארכיאולוג אלא גם איש צבא."

המראיין: "וכי מגיע לו תואר של בר-כוכבא, ליגאל ידן?"
בן-גוריון נצטחק: "בר-כוכבא נכשל, כמובן, לא באשמתו, אבל הוא נכשל. ואילו יגאל הצליח כי צה"ל הצליח".²⁶

גם אלתרמן, בטור השביעי, התפעם מהזיקה בין ידן לבר-כוכבא ומהמשמעויות הסימבוליות הנובעות מזיקה זו:

כשאתה מהרהר בעובדה הפשוטה הזאת כי בשנה זו, שנת תש"ך, אלף ושמונה מאות שנים לאחר שהקולמוס חתם על אותם פאפירוסים את האות האחרונה, יצאו מלומדים יהודים שנעזרו בחיילים יהודים אל מערות המדבר ומצאו בין סימני אימות הטרגדיה האחרונה שנתחוללה את צרור מכתבי הפקודות הזה של בר-כוכבא מימי המרד ברומאים [...] כשאתה מהרהר בכך רגע הנך מבקש, כמובן, להביא את דעתך על עניין זה, אלא שאינך מוצא על נקלה מה לומר. [...] במסיבה שבבית הנשיא צוין כי שלא מקרה הוא ודאי שדווקא מי שהיה קצין מבצעים של צה"ל בימי מלחמת הקוממיות הוא שקיבל את המכתבים הללו, לאחר שחבר קיבוץ דליות נגע בהם ראשונה.²⁷ מקרה או לא מקרה — הבמאי שהמציא את שילוב-המקרים הזה ושדאג לכך שהמכתבים הללו, אף שנשתהו מאות על מאות בשנים, יגיעו בכל זאת בדיוק בזמן הנכון — סמוך לל"ג בעומר של מדינת ישראל, ולדיימים הנכונות, הבמאי הזה יש לו חוש עילאי להדגשת משמעותם הדרמטית של אירועים.²⁸

25 ברש 1960; דבר 1960. כאמור אין זו הפעם הראשונה אלא השנייה. הפעם הראשונה התרחשה בשנת 1952, כאשר נתגלו שתי אגרות בוואדי מוראבעת.

26 מתוך ריאיון עם דוד בן-גוריון שהתפרסם בידיעות אחרונות ב-20.5.1960 (עמ' 5). בן-גוריון הרבה להתייחס לזיקה בין בר-כוכבא ללוחמי צה"ל וזאת מתוך תפיסתו הכללית על תפקידה הלאומי של הארכיאולוגיה. לדוגמה נוספת לכך ראו Zerubavel 1995, 53.

27 הכוונה היא ליורם ויטס, מתנדב חבר קיבוץ דליה שמצא את נאד העור, וראו ידן 1971, 114–117.

28 אלתרמן תשל"ה, 291–294. ראו גם את הדברים שכתב אלתרמן שמונה שנים קודם לכן, כאשר נתגלו שני המכתבים הראשונים של בר-כוכבא על ידי הארכיאולוג האב רולן דה-ו (אלתרמן תשע"ד, 455–457).

הוויכוח על ייצוגו של בר-כוסבה בשיח הישראלי

שלושת המעגלים שהוצגו לעיל מסרטטים את העניין הציבורי ואת החשיבות הלאומית שעוררה התגלית, וכן את התפקיד המשמעותי שהיה לדמותו של שמעון בר-כוסבה בעיצוב דמותו של היהודי-ישראלי, אשר לו הוא שימש מעין אבטיפוס מדומיין. יתרה מזאת, מערכת הזיקות הישירה שנוצרה בין צה"ל, נשיא המדינה ויגאל ידין לבין בר-כוסבה ואנשיו חשפה את תפקידה המשמעותי של הארכיאולוגיה בתור כלי מעצב זהות בשיח הישראלי, הנשען על המשאלה אשר ניסח במדויק בן-גוריון ביחס לארכיאולוגיה: "שכל כיבושה מעכשוויים את עברנו" (בן-גוריון 1950, 125).

שלושת המעגלים הללו משקפים היטב את תמימות הדעים בנוגע למשמעותם של הגילויים וכן לתפקיד הציבורי של הארכיאולוגיה כפי שהיא באה לידי ביטוי בשנות השישים, שבהן גילה ידין את הממצאים. בראשית שנות השמונים החלה תמימות דעים זו להיסדק כאשר הביקורת המרכזית עלתה מכיוונו של ההיסטוריון הצבאי וראש אגף המודיעין לשעבר בצה"ל (1955–1959) האלוף יהושפט הרכבי. בסדרת פרסומים, אקדמיים ופופולריים, מתח הרכבי ביקורת קשה על הערצת דמותו של בר-כוסבה בחברה בישראל. עיקר טענתו הייתה שלמעשה, אנו מעריצים דמות של מנהיג כושל שהוביל את עמו להרפתקה לא מחושבת וחסרת אחריות שסופה היה טרגי וקשה: "באימוץ בר-כוכבא כסמל לאומי היה משום קיטוע הראייה והסחת הדעת מפורענות מרד בר-כוכבא. [...] בהערצת מרד בר-כוכבא אנו נקלעים למיצר של הערצת חורבננו, והתרונות ממעשה התאבדות לאומי"²⁹.

כפי שמראה יעל זרובבל, דברי הביקורת הישירים והברורים של הרכבי, שכאמור היה ראש אגף המודיעין לשעבר בצה"ל והיסטוריון צבאי מוערך, עוררו סביבם, כמוכן, פולמוס ערני וטוען (Zerubavel 1995, 181–185). ידין, שנטל אף הוא חלק בפולמוס, התנגד למסקנותיו של הרכבי וראה בהן ביטוי לרציונליות יתר שאין לה מקום במעשה המדיני או הפוליטי. בריאיון לצבי לביא במעריב אמר ידין את הדברים הבאים: "מי שטען או טוען כדרכו של פרופ' יהושפט הרכבי היה צריך להצביע בתש"ח נגד הקמת מדינה יהודית, שכן ב'חשיבה ראליסטית' כהגדרתו היו כל הנתונים נגד קריאת התיגר של 600 אלף יהודי ארץ-ישראל, חסרי הגיון" (לביא 1980, 14).

אל מול תגובתו השקולה של ידין הייתה תגובתו של ישראל אלדד לעמדתו העקרונית של הרכבי עזה ואמוציונלית. אלדד ביקש לקעקע את הנחות היסוד התרבותיות של הרכבי ולהמירן בהנחות תיאולוגיות-מטפיזיות החושפות, בין השאר, את תשתית העומק הרומנטית של המעשה הארכיאולוגי בכלל ושל מציאת שרידי צבאו של בר-כוסבה על ידי ידין בפרט:

29 הרכבי 1981, 60; 1982, 146–147. ראו גם Marks 1994, 9–10.

צבא בר־כוכב היה צבא יהודי ממלכתי אחרון, ובר־כוכב היה רמטכ"ל אחרון לצבאות ישראל ההיסטוריים. והוא כותב איגרות, מהן השתיירו אחדות והוטמנו בכד, והכד הוטמן במדבר יהודה, ושם הן ציפו כ־1830 שנה עד שנמצאו ופוענחו.

ועל־ידי מי? על־ידי מי שהיה בפועל רמטכ"ל ראשון של צבא ישראל החדש, יגאל ידין. והכל מקרי בהחלט בעינינו, שהרי מקריות גרידא היא שידין הוא ארכיאולוג בן ארכיאולוג ועל כן הגיעו האיגרות אליו. חז"ל הנערצים על הרכבי, ודאי לא היו רואים בכך מקריות גרידא. אלפי שנים עברו, מאות מלומדים וחוקרים עסקו בנושא, וכי לא אצבע אלהים היא שאיגרות בר־כוכב מגיעות לידי יגאל ידין, בחינת איגרות מרמטכ"ל לרמטכ"ל? 1830 שנה אין צבא יהודי בארץ ואין מצביאים, וברגע שקם צבא ויש מצביא, דווקא לידי מגיעות איגרותיו של קודמו האחרון! היש דוגמה לכך בתולדות העמים?³⁰

אלדד, כמו ידין ואלתרמן לפניו, מסרטט שני צירים היסטוריים מקבילים — האחד של עם ישראל והשני של אומות העולם. על פי תפיסה זו ההיסטוריה היהודית, בניגוד לזו של הגויים (במקרה שלפנינו הרומאים), שמרה על רצף זהותי לאורך ההיסטוריה כולה, ולכן מכתביו של רמטכ"ל קדום יכולים להגיע לידי רמטכ"ל עכשווי. הנחת הרצף הזהותי מודגשת גם על ידי שימוש בטרמינולוגיה מודרנית ועכשווית כדי לתאר את העבר: בר־כוכב אינו סתם מפקד צבא כי אם רמטכ"ל והוא אינו "נסי על ישראל" כי אם הנשיא האחרון של ישראל. אלא שבניגוד לידין ואלתרמן, אלדד מבקש לתת למקרה הסבר מטפיזי גלוי וברור. לטענתו, הדמיון ההיסטורי בין שני המנהיגים אינו צירוף מקרים היסטורי נדיר כי אם ביטוי מובהק לרצונו של האל בעולם; מציאת האיגרות דווקא על ידי ידין ולא על ידי מישהו אחר היא מימוש רצונו של האל בעולם.

הנכחתו של האל בבחינת מי שמכוון את המעשה הארכיאולוגי ומעניק לו את משמעותו הסימבולית, כפי שעושה אלדד, חושפת את התשתית התיאולוגית של הארכיאולוגיה, המפעפת מתחת לפני השטח של הדת המדעית המחולנת לכאורה, שאותה ביקש ידין, בנה הנבחר של הארכיאולוגיה, לכונן ולהעצים.

קבורת חיילי בר־כוכב

תהליך הצגתם של בר־כוכב ולוחמיו כמעין פרוטו חיילי צה"ל הגיע לשיאו, אך מבחינת ידין גם לשברו, עם הבאתם לקבורה של 25 חלקי גופות שנמצאו במערות נחל חבר. הקבורה נערכה בטקס צבאי מלא, ביום המזווה עם מרד בר־כוכב, ל"ג בעומר תשמ"ב (11 במאי 1982),³¹ 22

³⁰ אלדד 1982, 4–5. ראו Marks 1994, 5, n. 7; Zerubavel 1995, 58.

³¹ אין זה המקום לעמוד על הזיקה בין מרד בר־כוכב לבין ל"ג בעומר. זה קשר מורכב ומפותל שעליו אני מקווה לעמוד בהרחבה בדברים שיראו אור בקרוב. ראו גם Zerubavel 1995, 190.

שנה בדיוק לאחר שהציג ידין את ממצאיו בבית הנשיא (11 במאי 1960). זהו הרגע שבו העוקץ התיאולוגי־משיחי שתיאר אלדר, זה העומד בבסיס המעשה הארכיאולוגי, התגלה במלואו והעמיד את ידין ואת חבריו למקצוע לפני דילמות מורכבות. לכאורה, טקס קבורה צבאי היה עבור ידין מימוש טבעי ומתבקש לתפיסתו האידיאולוגית־פוליטית בדבר תפקידה הלאומי של הארכיאולוגיה. עם זאת, ואולי בניגוד למצופה, ידין התנגד נמרצות לקיומו של הטקס ואף סירב להשתתף בו, ועמו כמה מחבריו הארכיאולוגים, בהם נחמן אביגד.

על מנת לחדד את התנגדותו של ידין לאירוע הזה צריך לומר שלא הייתה לו התנגדות לעצם רעיון הקבורה הצבאית כאקט סימבולי. כ־13 שנה לפני כן, בשנת 1969, השתתף ידין בקבורתם הצבאית של כמה מלוחמי מצדה שנמצאו בחפירות שערך בין השנים 1963–1965. במקרה של מצדה הדילמה של ידין נעה סביב שאלת זיהוין המוחלט של הגופות שהובאו לקבורה כחללים יהודים. על אף ספקותיו בנוגע לזיהוי שיתף ידין פעולה עם המהלך, השתתף בטקס ואף קרא בו קטעים מנאום אלעזר בן יאיר.³²

כדי להבין את התנגדותו של ידין לטקס הקבורה הצבאי ללוחמי בר־כוסבה אתאר בקצרה את השתלשלות האירועים שהובילה לטקס. בשנת 1961, עם תום עונת החפירות השנייה שניהל ידין בנחל חבר, הקים ראש הממשלה בן־גוריון ועדה שכותרתה "הוועדה להקמת יד לזכר חללי בר־כוכבא", בראשה עמד יעקב (יאן) ינאי ממשרד הביטחון ושאר חבריה היו נציגים של הרבנות הצבאית ומשרד הדתות. המנדט שניתן לוועדה היה להקמת יד — אנדרטה באזור המערה, ואילו את השלדים הוחלט לטמון ולהשאיר במקום שבו נמצאו.³³ חרף דיוני הוועדה, ההחלטה להקים אנדרטה בלא קבר לא יצאה אל הפועל ובמשך כעשרים שנה שקעה עבודתה של הוועדה ונשתכחה.

בחודש נובמבר 1981 — בלחצו ובעידודו של הרב הראשי לישראל, הרב גורן — החליטה ועדת השרים לענייני טקסים וסמלים להטיל על צה"ל להיוועץ במועצת הרבנות הראשית לישראל על מנת לתכנן ולהוציא לפועל את טקס קבורתם של השלדים שנמצאו במערות וזוהו כשלדיהם של לוחמי בר־כוסבה. כפי שמראה מירון ארנוף, עם עליית הליכוד לשלטון חלה עלייה משמעותית בפעילותה של ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים בעידודו של ראש הממשלה מנחם בגין, שהאדיר את חשיבותם הלאומית, הדתית והאידיאולוגית של טקסים ממלכתיים. בעידודו של הרב גורן דחק בגין בוועדה לשנות את

³² Zerubavel 1995, 129–133; 2003, 293; Ben-Yehuda 2002, 134–143. זרובבל מתייחסת לטקס ולמשמעויותיו הלאומיות אך אינה מתייחסת לדילמה של ידין.

³³ וכך נאמר בכתב המינוי של הוועדה: "הוחלט להשאיר השלדים והעצמות במקומות בהם נמצאו". כדאי לציין כי אחד מחברי הוועדה, מנכ"ל משרד הדתות הרב שמואל זנוויל כהנא, ביקש לערער על כתב המינוי ולהרחיב את סמכויות הוועדה כך שיתאפשר גם טקס קבורה (הוועדה להקמת יד לזכר חללי בר־כוכבא 1961). עוד על פעילותה של הוועדה והרכבה ראו מישלוב 2010, 85–88.

הלוויה הצבאית ללוחמי בר-כוסבה, 11.5.1982. באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון, אוסף במחנה. צילום: ינון שנקר

החלטת הוועדה שהוקמה על ידי בן-גוריון ולערוך טקס רב רושם ששיאו לווייה צבאית מלאה לאותם שרידים.³⁴

בעקבות החלטתה החיובית של ועדת השרים יצא הרב גורן למערת האיגרות לבדוק אם נותרו בה שלדים או חלקי שלדים נוספים. הרב בן ה-63 השתלשל אל תוך המערה ממסוק צבאי שריחף מעליה. במערה ערך הרב גורן מעין סקר ארכיאולוגי חפז ומתקשר היטב לבדיקת הימצאותם של שלדים נוספים. הבדיקה שעשה הרב גורן במערת האיגרות בלא כל ליווי או ייעוץ ארכיאולוגי עוררה התנגדות משני כיוונים. האחד – ביקורת ציבורית ופוליטית על השימוש המיותר בכספי ציבור ובמסוק של צה"ל שלא למטרות צבאיות אלא למטרות סימבוליות פוליטיות. השני, והמשמעותי יותר לענייננו – התנגדותם של ארכיאולוגים לכך שהרב גורן, שהוגדר על ידי ידן "אויב הארכיאולוגים והארכיאולוגיה" (בן-רד 1982), יבצע חפירה ארכיאולוגית שתכליתה המוצהרת אינה מדעית כי אם דתית.³⁵ גורן, כיריבו ידן, היה

³⁴ לדיון מלא ומפורט בעבודת ועדת השרים לענייני טקסים וסמלים ולהשתלשלויות הפוליטיות שהובילו לקיומו של הטקס ראו מישלוב 2010, 85–88; Zerubavel 1995, 185–191; Aronoff 1986. זרובבל מפנה את תשומת הלב לנימוק נוסף, שבו אינן דן כאן, והוא רצונו של גורן להמיר את מצדה בנחל חבר בתור אתר זיכרון לאומי.

³⁵ ביטוי להתנגדות לירידתו של גורן למערה ניתן למצוא בשאילתא שהפנתה חברת הכנסת שולמית אלוני לשר הביטחון אריאל שרון ב-8 בדצמבר 1981 (כנסת ישראל תשמ"ב, 709). לביטויים להתנגדותו של ידן ראו 1995, 190–191; Zerubavel 1995; Aronoff 1986. להתנגדויות נוספות בכנסת ראו מישלוב 2010, 87.

המצבה המונחת כיום על הקבר בנחל חבר. צילום: שמוליק שפירא, אתר עמוד ענן

מודע היטב למשמעותם הסימבולית של מעשיו והיה ברור לו שירידתו של רב ראשי לתוך מערה כשהוא רתום למסוק צבאי המרחף מעליה, כמעין אל המתגלה מתוך המכונה (deus ex machina) תהפוך לאירוע בפני עצמו.³⁶ עם רדתו מהמסוק כתב הרב גורן לאריאל שרון את

³⁶ ירידתו המתקשרת של הרב גורן למערת האגרות התרחשה במקביל למאבק ציבורי, דתי ופוליטי חריף סביב החפירות שניהל תלמידו של ידן, יגאל שילה, בעיר דוד באותה השנה. רבנים רבים התנגדו בחריפות לקיומה של החפירה משום שלטענתם היא פגעה בקברים. עמידתו הברורה של הרב גורן לימין הרבנים ונגד הארכיאולוגים עוררה מתח עצום בינו ובין ידן. עוצמתו של

הדברים הבאים: "חשתי במשק כנפי הגבורה היהודית מימי קדם החופף שם. עובדת היותי שם עם חיילי חיל האוויר האמיצים היוותה עבורי הוכחה ומופת על הזיקה, הזהות וההמשכיות בין גבורת ישראל מתקופת בר-כוכבא וחייליו, ר' עקיבא וחבריו לגיבורי צה"ל".³⁷ לכאורה דבריו דומים ברוחם ובתוכנם לדברים שאמר ידן, ושצוטטו לאורך המאמר, על הזיקה בין חיילי צה"ל ובין חיילי בר-כוכבא. דבריו של הרב גורן מחלצים את הארכיאולוגיה מתכליתה המדעית והופכים אותה ואת הממצאים העולים ממעבה האדמה לחלק משיח הגאולה וההתחדשות היהודית בארץ ישראל. אלא שהמטרה שונה. בעוד שידן ביקש להשתמש בעוצמתה הלאומית של הרטוריקה הזו אך בה בעת להתעלם מממדיה התיאולוגיים כדי לכונן שיח מדעי לאומי מחולק, הרב גורן דווקא חשף את אותם ממדים תיאולוגיים מודחקים על מנת לכונן שיח ארכיאולוגי חדש הפועל תחת מטריית של ההלכה ומכוון להשגת יעדים דתיים ולאומיים.³⁸ ביטוי לכך ניתן למצוא בנאומו הפרוגרמטי של גורן במהלך טקס הקבורה, שבו התייחס ישירות לידן ולחבריו הארכיאולוגים הנעדרים. בדבריו ביקש גורן לכונן מערכת יחסים חדשה והיררכית בין ההלכה לארכיאולוגיה: "אומר כאן ברורות, אין ולא יהיה מאבק בין ההלכה לארכיאולוגיה. כל עוד שחברינו הארכיאולוגים המלומדים יכבדו את ההלכה ואת הקברים הנחשבים לפי ההלכה כמקום קדוש הם ימצאו בנו אחיעזר ואחיסמך".³⁹ דברים אלו וכן עצם ההתעקשות על עריכתה של לווייה צבאית-ממלכתית משתלבים בתפיסתו הכוללת של הרב גורן, שאותה מכנה אוריאל טל "ריאליזם פוליטי משיחי", שלפיה כינונה וקיומה של מדינת ישראל הם שלב הכרחי, אך בשום אופן לא סופי, במימוש רעיון הגאולה המשיחי.⁴⁰ כפי שמראה אריה אדרעי, במחשבתו של הרב גורן, החל מראשיתה, צה"ל הוא אחד האמצעים העיקריים למימוש רעיון הגאולה המשיחי. כך, למשל, כתב הרב גורן בשנות החמישים במחניים, כתב העת של הרבנות הצבאית: "צבא ההגנה לישראל זכה להיות המכשיר השמימי רב הכח והעצמה לקיום ראשית חזון הגאולה של ישראל ולהמשיך את שרשרת הגבורה והקדושה של צבאות ישראל בימי קדם בשחרור ארצו ובתקומת מדינתו".⁴¹ בהגותו של הרב גורן נרתם רעיון ההמשכיות

המתח והיריבות בין השניים ניכרה בתוכנית הטלוויזיה "מוקד" ששודרה ב-19 באוגוסט 1981 (בערוץ הראשון) והוקדשה כולה לחפירות עיר דוד, ובה התעמתו השניים זה מול זה. ראו גם פייגה 2003.

³⁷ מישלוב 2010, 88. ראו גם Zerubavel 1995, 187-188.

³⁸ בהיותו רב צבאי ראשי והרב הראשי לישראל הרבה הרב גורן להשתמש ברטוריקה מעין זו להבניית עמדותיו הדתיות-לאומיות ולחיוזוקן, וראו למשל גורן 2013, 275; הולנדר תשע"ג, ח.

³⁹ הציטוט באדיבות ארכיון הטלוויזיה הישראלית. ראו Zerubavel 1995, 187.

⁴⁰ ראו למשל דברים שאמר בדיון ציבורי על תפקידה של היהדות בעולם המודרני: "[...] בהיותי מאמין באמונה שלמה כי מדינת ישראל מהווה שלב ראשוני חשוב במערכת החזון המשיחי של הגאולה השלישית המתוארת בנביאים ובהלכה" (פרנק 1967, 19). לדבריו של אוריאל טל ראו טל 1984.

⁴¹ גורן תשי"ג, 4. דברים ברוח דומה נכתבו ברבים מגיליונות כתב העת מחניים. החל מן הגיליון הראשון כתב הרב גורן באופן מסורתי את דברי הפתיחה ובהם כרך את החג שמציין החוברת עם שליחותם המשיחית של חיילי צה"ל. ראו גם את התייחסותו של אדרעי לעמדתו של הרב גורן: "יש בדברים אלו ביטוי מפורש למהפכה המחשבתית של הציונות הדתית המשיחית. אין לצפות למשיח, אלא לפעול להיגאל. יתרה מזו,

ההיסטורית, שלפיו חיילי צה"ל הם המשך ישיר לחיילי החשמונאים וברכוסבה, לטובת רעיון הגאולה המשיחית-אולוגי. בדברים אלה חשף הרב גורן את גרעינה האפוקליפטי הקמאי של הרטוריקה המחולנת ששימשה את ידין, ובעזרתם הוא מבקש לחתור תחת אותו עולם שידין ביקש לכונן ולפרק.

לאור זאת, התנגדותם של ידין וחבריו לעצם קיומו של טקס הקבורה הממלכתי בנחל חבר וסירובם להשתתף בו מובנים ואף מתבקשים. ידין עמד על זיקת העומק שבין הניסיון להכפיף את המערכת הארכיאולוגית לעולמה של ההלכה ובין עלייתן של עמדות פוליטיות-דתיות שנראו בעיניו "לאומניות" וקיצוניות. בריאיון לעיתונאי דייוויד שיפּלר מהניו-יורק טיימס, מיד לאחר טקס הקבורה בנחל חבר, אמר ידין: "הבעיה העיקרית היא, שבסופו של דבר, הם [הרב גורן וחבריו] משתמשים באירוע הזה ככלי למחאה כנגד הארכיאולוגים, יש במעשה זה טעם לאומני עודף".⁴² עמדה דומה לזו של ידין ביטא עמוס אילון בדברים שכתב עם תום טקס הקבורה בנחל חבר: "הטקס המוזר ללוחמי ברכוכבא לא היה פסודו-מאורע. משמעותו עמוקה משנדמה, וייתכן כי הוא עדות נוספת להתפשטותו של יסוד אירציונאלי בחינו הציבוריים, במחשבה הפוליטית שלנו ובשפה שאנו נוקטים כדי לבטא אותה. ההיסטוריון העתידי שינסה לסכם את דברי הימים האלה יראה אולי בטקס בנחל חבר יותר מאשר מאורע חולף שעורר מחלוקת משום שעלה 5 מיליון שקל" (אילון 1982).

הטקס בנחל חבר אכן היה יותר ממאורע חולף. התנגדותם של ידין וחבריו הארכיאולוגים חשפה את מורכבותה ואת צדדיה הלא-מודעים של הארכיאולוגיה הישראלית בבואה לכונן דת מחולנת שעיקרה פולחן חפירת האדמה, חשיפת שורשיה ההיסטוריים של האומה ופרשנותם של הממצאים באמצעות שפה ומונחים של גאולה. טקס הקבורה שאורגן ותוכנן על ידי יריבו המר של ידין באותה תקופה, הרב הראשי לישראל והרב הצבאי הראשי לשעבר גורן, חשף את כוחה האפוקליפטי של הרטוריקה שבה השתמשו ידין וחבריו ואת היכולת לגייס רטוריקה זו לצרכים אחרים, שנחשבו בעיני ידין מאיימים ומסוכנים. טקס הקבורה בנחל חבר היה מעין גילום בזעיר אנפין של מאבק בין שתי עלילות-על היסטוריות מתחרות: זו הוותיקה של הציונות המחולנת שמייצגה הדומיננטי הוא ידין, וזו החדשה של הציונות הדתית-המשיחית שהרב גורן היה ממכונניה ומדובריה הבולטים. מנקודה זו ואילך שוב לא השתייכה הארכיאולוגיה אך ורק לאותה אליטה אקדמית ציונית ומחולנת שידין שאף לייצגה, אלא הפכה לכלי שרת בידי גורמים בעלי אינטרסים וצרכים אחרים לחלוטין, דתיים ומשיחיים באופיים.

הגאולה וזמנה אינם מושגים מופשטים ואמורפיים אלא הם רגע מוגדר וברור בהיסטוריה. האסטרטגיה ברורה: להגיע לימות המשיח" (אדרעי תשס"ח, 143).

42 Shipler 1982. בהקשר זה ראו גם את דבריו של קמפינסקי על שינוי מעמדה ותפקידה של הארכיאולוגיה הישראלית אחרי 1973: "פרק הזמן שלאחר 1973 מציין את התגברות הפונדמנטליזם הדתי, ההתנחלויות בגדה המערבית ועניין הולך וגובר בקרב חוגי המתנחלים בארכיאולוגיה, כמוכיחה את השורשים או כמגלה בתי כנסת המדגישים את יהדות המקום" (קמפינסקי 1994, 188).

בעשורים שחלפו מאז טקס הקבורה הלכה והתחדדה מערכת יחסים זו, בעיקר סביב שאלת הלגיטימיות הארכיאולוגית-מדעית, כמו גם הפוליטית, של החפירות המתבצעות בעיר דוד במימונה ובניהולה של עמותת אלע"ד (אל עיר דוד). חדירתה של עמותה זו, בעזרת כוחה הפוליטי והכלכלי, לתוך המעשה האקדמי עצמו, ועקב כך ניכוס ההיסטוריה לצרכים פוליטיים, באופן גלוי ומוצהר, חושפים הן את העוצמה הפוליטית של הארכיאולוגיה והן את חולשתה בבואה לשמר את עצמה בגבולותיה המחקריים.⁴³

ביבליוגרפיה

- אביגד, נחמן, תשמ"ט. "קווים לדמותו", ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה 20, עמ' יח-יט. אבירם, יוסף, 1960. "יומן המשלחת הארכיאולוגית שגילתה את אגרות בר-כוכבא", ידיעות אחרונות, 16.5.1960.
- (עורך), 1973. ארץ שומרון: הכינוס הארצי השלושים לידיעת הארץ, ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- , תשמ"ט. "לזיכרו של יגאל — חבר וידיד", ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה 20, עמ' כא-כג.
- אדריעי, אריה, תשס"ח. "מלחמה, הלכה וגאולה: צבא ומלחמה במחשבת ההלכה של הרב גורן", זמנים 125, עמ' 119-148.
- אהרונ, יוחנן, ובנו רותנברג, 1960. בעקבות מלכים ומורדים, רמת גן: מסדה.
- אוחנה, דוד, 2014. "חיים באר והכנעני אז בארץ ישראל השלמה", חנה סוקר-שווגר וחיים וייס (עורכים), מלאכת החיים: עיונים ביצירתו של חיים באר, תל אביב: עם עובד והקשרים, המכון לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית, עמ' 346-376.
- אופנהיימר, אהרון, תשס"ט. "התמורות בחקר מרד בר-כוכבא", ציון עד, עמ' 65-94.
- אילון, עמוס, 1971. הישראלים: מייסדים ובנים, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- , 1982. "התחייה העצמות האלה?", הארץ, 14.5.1982, עמ' 13.
- אלדר, ישראל, 1982. פולמוס: החורבן ולקחיו — כיצד נתייחס לחורבן הבית ולמרד בר-כוכבא, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- אלתרמן, נתן, תשל"ה. הטור השביעי ב, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- , תשע"ד. הטור השביעי ד, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בלוך, מארק, 2002. אפולוגיה על ההיסטוריה או מקצועו של ההיסטוריון, בתרגום צביה זמירי, ירושלים: מוסד ביאליק.

- בן-גוריון, דוד, 1950. "דברי דוד בן-גוריון בכינוס הארצי השישי לידיעת הארץ", ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה טו, עמ' 125.
- בן-רד, עמוס, 1982. "דין לא ישתתף בטקס קבורת העצמות של לוחמי בר כוכבא בנחל חבר", הארץ, 10.5.1982, עמ' 3.
- בן-תור, אמנון, תשמ"ט. "יגאל דין הארכיאולוג", ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה 20, עמ' יט-כ.
- , 2009. בחזרה למצדה, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ברושי, מגן, 2008. "הארכיאולוגיה הישראלית: הטיה אמתית והטיות מדומות", מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 43–53.
- ברש, מנחם, 1960. "בר כוכבא חי וקיים — באגרותיו", ידיעות אחרונות, 12.5.1960.
- גבע, שולמית, 1999. "חרסים בשרות המיתוסים", פנים 11, עמ' 128–133.
- גורן, שלמה, תשי"ג. "חשבונו של עולם", מחניים טו, עמ' 3–4.
- , 2013. בעוז ובתעצומות: אוטוביוגרפיה, אבי רט (עורך), תל אביב: ידיעות ספרים.
- גרינברג, רפאל, 2008. "משרתים נאמנים: על יחסי ארכיאולוגיה וממסד בישראל", מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 105–119.
- , 2012. "ירושלים של אלע"ד", הארץ, 28.3.2012.
- דבר, 1960. "ארכיונו של בר-כוכבא נמצא בנחל חבר אשר במדבר יהודה", 12.5.1960, עמ' 1.
- הוועדה להקמת יד לזכר חללי בר-כוכבא, 1961. פרטי-כל ישיבת הוועדה להקמת יד לזכר חללי בר-כוכבא, 1.6.1961.
- הולנדר, אביעד יחיאל, תשע"ג. "נאמנות כפולה להלכה ולמדינה ופתרונה: פסיקתו של הרב שלמה גורן כמקרה בוחן", חקירה 15, עמ' ה-לד.
- הרכבי, יהושפט, 1981. בתוקף המציאות: לקחים לאומיים וחינוכיים מירמיהו, מהמרד הגדול וממרד בר-כוכבא, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- , 1982. חזון, לא פנטזיה: לקחי מרד בר-כוכבא וריאליזם מדיני בימינו, ירושלים: דומינו.
- וייס, חיים, 2011. "מאמר ביקורת על הספר קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל", מועד: שנתון למדעי היהדות כ, עמ' 314–322.
- חזן-רוקם, גלית, 2014. "הקרב בין לווייתן והיהודי הנודד: רעיון המדינה של קארל שמיט והפולקלור האירופי", חיה בריצחק (עורכת), פולקלור ואידאולוגיה: קובץ מחקרים המוגש לפרופ' עליזה שנהר, חיפה: אוניברסיטת חיפה, עמ' 71–101.
- טל, אוריאל, 1984. "יסודות המשיחיות הפוליטית בישראל", הארץ, 26.9.1984.
- דין, יגאל, תשי"ח. המגילות הגנוזות ממדבר יהודה, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- , 1960. "מכתבי בר-כוכבא" (סדרת כתבות), מעריב, 20.5.1960–3.6.1960.
- , 1961. "גילינו מטמון גדול", מעריב, מוסף שבת, 26.5.1961, עמ' 5.

- , 1963. הממצאים מימי בר-כוכבא במערת האיגרות, ירושלים: מוסד ביאליק והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- , 1966. מצדה: בימים ההם — בזמן הזה, ירושלים: ספריית מעריב.
- , 1971. החיפושים אחר בר-כוכבא: פרשת התגליות במערות מדבר יהודה ואיגרותיו של מנהיג המרד נגד רומא, ירושלים: ויינפלד וניקולסון.
- ירדני, עדה, 2000. אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב א (התעודות), ירושלים: המרכז לחקר תולדות ישראל ע"ש בן-ציון דינור והוצאת מאגנס.
- כנסת ישראל, תשמ"ב. דברי הכנסת מג, ירושלים: כנסת ישראל.
- לביא, צבי, 1980. "בר-כוכבא: יגאל ידין משיב ליהושפט הרכבי", מעריב, מוסף שבת, 17.10.1980, עמ' 14.
- מישלו, שפרה, 2010. "בעין הסערה: דמותו הציבורית ויצירתו התורנית של הרב שלמה גורן בשנים 1948–1994", עבודת דוקטור, הפקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת בר-אילן.
- סוקניק, אלעזר ל', תרצ"ב. בית הכנסת העתיק בבית אלפא: פרשת החפירות שנערכו מטעם האוניברסיטה העברית, ירושלים בחורף תרפ"ט, ירושלים: החברה להוצאת ספרים ע"י האוניברסיטה העברית.
- , תש"י. "הכינוס הארצי החמישי לידיעת הארץ", ידיעות החברה לחקר ארץ-ישראל ועתיקותיה טו, עמ' 44–55.
- פייגה, מיכאל, 1998. "ארכיאולוגיה, אנתרופולוגיה ועיירות הפיתוח: עיצובו של המקום הישראלי", ציון סג(ד), עמ' 441–459.
- , 2003. "חזון העצמות השבורות: חרדים מול ארכיאולוגים בעיר דוד", עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 56–81.
- , 2008א. "דברי מבוא", מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 1–17.
- , 2008ב. "הארכיאולוגיה ועיצוב המרחב הישראלי: כנסי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה", מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 65–77.
- פייגה, מיכאל, וצבי שילוני (עורכים), 2008. קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- פיין, שמעון, 2008. "יהודי ארצות הברית, האוניברסיטה העברית ו'גאולת בתי הכנסת'", מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 55–63.
- פינקלשטיין, ישראל, וניל אשר סילברמן, 2003. ראשית ישראל: ארכיאולוגיה, מקרא וזיכרון היסטורי, בתרגום עדי גינצבורג-הירש, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

פרנק, אברהם (עורך), 1967. *דיון פומבי על היהדות בעולם המודרני: סיכונים וסיכויים*, תל אביב: חמ"ל.

קמפינסקי, אהרון, 1994. "השפעת הארכיאולוגיה על החברה והתרבות הישראלית" אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל 100–101, עמ' 179–190.

רוזן-קרוצקי, אמנון, 2002. "בין 'ברית שלום' ובין בית המקדש: הדיאלקטיקה של גאולה ומשיחיות בעקבות גרשם שלום", תיאוריה וביקורת 20 (אביב), עמ' 87–112.

—, 2005. "אין אלוהים, אבל הוא הבטיח לנו את הארץ", מטעם 3, עמ' 71–76.

רפפורט, מירון, 2009. עסקה אפלה בסילוואן, ירושלים: עיר עמים.

שביט, יעקב, 1987. "אמת מארץ תצמח": קווים להתפתחות העניין הציבורי היהודי בארכיאולוגיה (עד שנות השלושים)", קתדרה 44, עמ' 27–54.

שטיין, דינה (בדפוס). "בחיפוש אחר עזים תועות: דגמי גלות וגאולה", מדעי היהדות.

שיף, זאב, ואיתן הבר, 1976. לקסיקון לבטחון ישראל, תל אביב: זמורה, מודן, ביתן.

שלום, גרשם, 1989. "וידוי על לשוננו: מכתב לפרנץ רוזנצוויג", עוד דבר: פרקי מורשה ותחייה ב, תל אביב: עם עובד, עמ' 59–60.

שמידט, כריסטוף, 2009. "מבוא", כריסטוף שמידט ואלי שיינפלד (עורכים), האלוהים לא ייאלם דום: המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 7–17.

שני, איילת, 2014. "שיחה עם עירד מלכין: ההשוואה המשונה של נתניהו בין ישראל ליוון", הארץ, 15.5.2014.

- Abu El-Haj, Nadia, 2001. *Facts on the Ground: Archaeological Practice and Territorial Self-Fashioning in Israeli Society*, Chicago: University of Chicago Press.
- Aronoff, Myron J., 1986. "Establishing Authority: The Memorialization of Jabotinsky and the Burial of the Bar-Kochba Bones in Israel under the Likud," in idem (ed.), *The Frailty of Authority (Political Anthropology V)*, New Brunswick, N.J. and Oxford: Transaction books, pp. 105–130.
- Ben-Yehuda, Nachman, 1995. *Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*, Madison: University of Wisconsin Press.
- , 2002. *Sacrificing Truth: Archaeology and the Myth of Masada*, New York: Humanity Books.
- Feige, Michael, 2011. "The Imagined Communities of Archaeology: On Nationalism, Otherness and Surfaces," *Democratic Culture* 12, pp. 7–59.
- Fine, Steven, 2010. *Art and Judaism in the Greco-Roman World: Toward a New Jewish Archaeology* (revised edition), Cambridge: Cambridge University Press.
- , 2013. "Menorahs in Color: Polychromy in Jewish Visual Culture of Roman Antiquity," *Images* 6, pp. 3–25.

- Kohl, Philip L., and Clare Fawcett, 1995. "Archaeology in the Service of the State: Theoretical Considerations," in idem (eds.), *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 3–18.
- Marks, Richard G., 1994. *The Image of Bar-Kokhba in Traditional Jewish Literature: False Messiah and National Hero*, Pennsylvania: Pennsylvania University Press.
- Shipler, David K., 1982. "Israel Buries Bones of Ancient Warriors," *The New York Times*, May 12.
- Silberman, Neil Asher, 1982. *Digging for God and for Country: Exploration in the Holy Land (1799-1917)*, New York: Anchor Books.
- , 1989. *Between Past and Present: Archaeology, Ideology, and Nation Building in the Modern Middle East*, New York: Henry Holt.
- , 1995. *A Prophet from Amongst You: The Life of Yigael Yadin, Soldier, Scholar, and Mythmaker of Modern Israel*, Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- Ullmann Margalit, Edna, 2006. *Out of the Cave: A Philosophical Inquiry into the Dead Sea Scrolls Research*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Weiss, Haim, 2013. "Where Have You Gone Father Roland de-Vaux," *Zutot: Perspectives on Jewish Culture* 8(1), pp. 75–80.
- , 2014. "There Was a Man in Israel: Bar-Kosibah Was His Name!" *JSQ* 21(2), pp. 99–115.
- Yadin, Yigael, Hannah Cotton and Andrew Gross, 2002. *The Documents from the Bar-Kokhba Period in the Cave of Letters: Hebrew, Aramaic and Nabathaeen-Aramaic Papyri III*, Jerusalem: Israel Exploration Society, Hebrew University.
- Zerubavel, Yael, 1995. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago: University of Chicago Press.
- , 2003. "Bar-Kokhba's Image in Modern Israeli Culture," in Peter Schäfer (ed.), *The Bar-Kokhba War Reconsidered*, Tübingen: Mohr-Siebeck, pp. 279–297.

